

Invandrare, turister och bofasta – ord och gränser

Hans Landqvist, universitetslektor i svenska

Kan ord flytta för gott, flytta för en tid eller låta bli att flytta? Ja, ord kan ses som invandrare, turister och bofasta i ett språk eller inom olika områden av ett språk. Men de handlar naturligtvis inte av egen kraft, utan det är människor som gör att ord blir invandrare, blir turister eller förblir bofasta. I den här artikeln skall jag diskutera ord och gränser utifrån svenska exempel från de senaste tvåhundra åren. Ämnet är alltså ord som stannar inom ett språk eller inom ett område av ett språk respektive rör sig över olika språkliga gränser, och jag tar upp tre olika möjligheter:

- ord som rör sig från ett språk till ett annat,
- ord som rör sig från ett fackspråk till allmänspråket och
- ord som rör sig från ett fackspråk till ett annat.

De exempel som jag använder för att illustrera de tre möjligheterna är hämtade ur olika ordböcker och olika *korpusar*, dvs. samlingar med texter som finns som databaser och där det är möjligt att söka på ensamma ord och kombinationer av ord.

Ord som rör sig från ett språk till ett annat

Med tanke på ursprunget kan orden i ett språk sorteras i *arvord*, *lånord* och *nybildade ord*. Arvord antas alltid ha funnits i ett språk, medan lånord kommer från ett språk till ett annat. Beteckningen *lånord* är faktiskt ganska konstig, eftersom det låter som om orden lånas ut – och skall lämnas tillbaka! – men andra beteckningar som *ordförvärv* och *ordtillägg* har aldrig slagit igenom. Nybildade ord är just nya ord som bildas i ett språk.

Bland lånorden brukar man skilja mellan två huvudtyper, nämligen *direktlån* och *begreppslån*.

Direktlån är ord som inte alls finns tidigare i ett språk. Några svenska exempel är de italienska, turkiska och japanska maträtterna *pizza*, *kebab* och *sushi*. Ordet *pizza* får en ökad användning under 1960-talet och *kebab* 'grillat kött' finns i svenskan sedan 1970-talet. Lånordet *sushi* har använts sedan 1990.

Begreppslån är ord där det finns ett inhemskt språkmaterial att arbeta med, och det finns två undergrupper: *översättningslån* och *betydelselån*. Exempel på översättningslån är *korsförhör* och *korsord*, där *cross examination* och *crossword* helt enkelt har översatts från engelska till svenska (första belägg 1884 resp. 1925). Betydelselån innebär att existerande ord i ett språk får nya betydelser utifrån ord i ett annat språk. Orden *fönster* och *verktyg* finns i svenskan sedan 1500-talet, men de får nya betydelser efter mönster av hur *windows* och *tools* används i datasammanhang.

Många olika språk har bidragit med lånord till svenskan, och under den senaste tvåhundraårsperioden har främst franska, tyska och engelska gjort detta. Några franska lån från 1800-talet respektive 1900-talet är *estråd*, *persienn* och *vestibul* respektive *garage* och *hangar*. Tyska 1800-talslån är bland annat verben *besjåla* och *beakta*, medan substantiven *streber* och *schlager* är 1900-talslån. Redan under 1800-talet kommer många lånord från engelskan och det engelska inflytandet förstärks under 1900-talet. Exempel kan hämtas från områden som handel, arbetsmarknad och politik respektive kommunikationer: *bojkott*, *check*, *jobb*, *lockout* och *strejk* respektive *container*, *jeep*, *jetplan*, *(skid)lift* och *truck*.

Under de senaste femtio åren är det naturligtvis främst engelskan som har bidragit med lånord till svenskan, och Svenska språknämndens båda nyordsböcker ger en uppfattning om inflytandet. *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal* från 1986 och *Nyordsboken. Med 2 000 nya ord in i 2000-talet* från 2000 innehåller totalt runt 9 500 uppslagsord. Av dem kan ungefär 2 275 räknas som lånord av olika slag, och cirka 2 050 är engelska direktlån eller begreppslån.

Trots allt är det naturligtvis inte bara engelska lånord som har kommit till svenskan som invandrare eller turister på senare år, och jag väljer exempel från italienska och japanska.

I dag finns det många olika sorters pasta i svenska livsmedelsaffärer, t.ex. *farfalle*, *fettucine*, *fusilli*, *penne*, *tagliatelle* och *tortellini*. Fanns det något annat än *makaroner* (italienska *maccheroni*) och *spag(h)etti* (till italienska *spago* 'tråd', 'snöre') i affärerna på 1960-talet? Enligt *Svenska Akademiens ordbok*

(SAOB) är första belägg i svenskan för *makaroner* så tidigt som från 1658 och för *spag(h)etti* från 1888. SAOB:s exempel är bland annat hämtade ur Cajsa Wargs kokbok och *Stora kokboken* med ett recept på ”At stufva Macaroni” (1755) respektive upplysningen ”Kokta spaghetti beredes på samma sätt [som makaroner] men brytes ej sönder” (1940).

De ursprungligen japanska idrotterna judo, karate och sumo har fått behålla sina beteckningar på svenska. Ordet *judo* (*jū* ’svaghet’, ’mjukhet’, *dō* ’konst’) är belagt från 1941, *karate* (*kara* ’tom’ ’obeväpnad’, *te* ’hand’) från 1960-talet och *sumo* sedan 1953. Första gången som *tamagotchi* användes på svenska var 1997. Ordet, som betyder ’det gulliga lilla ägget’, användes om en leksak, och detta år skrev Svenska Dagbladet följande (exempel 1):

(1) Unga människor älskar att sköta om det lilla ägget så att det utvecklas till en kyckling. Denna oförargliga leksak, en liten manick med flytande kristaller, är ytterst primitivt ritad och för ett himla liv när den är hungrig, ensam eller gjort på sig. Missköter man ägget förvandlas det till ett spökägg och får begravas på en speciell kyrkogård.

Beteckningarna för pastasorterna och idrottsgrenarna kan sägas vara invandrare i svenska språket, medan beteckningen för leksaken var mera av en turist.

Ord som rör sig från ett fackspråk till allmänspråket

Vad är *allmänspråk* och *fackspråk*? En vanlig definition är att allmänspråk är den form av ett språk som används och förstås av alla människor i ett samhälle, medan fackspråk är former av ett språk som används av olika slags specialister. Olika fackspråk lär man sig genom formella studier eller praktisk erfarenhet, t.ex. medicin och juridik gentemot fotboll och matlagning.

Frågan är först om det faktiskt finns en form av svenska som *alla* människor i Sverige *använder* och *förstår*. Frågan är sedan om det finns fackspråk som nästan har blivit allmänspråk. Exempelvis var datorer på 1960-talet något som verkligen var för fackmän, men i dag är de en del av många människors vardag.

Ett annat område där många termer har blivit en del av allmänspråket är medicinens. Fram till 1950-talet var termer som *graviditet*, *polio* och

diabetes förbehållna fackmännen, medan lekmännen använde *havandeskap*, *barnförlamning* och *sockersjuka*. Författaren Ivar Lo-Johanssons mor led av *sockersjuka* och i hans böcker drabbas människor av *kräfta*, ett ord som bland fackmän och lekmän i dag är ersatt av *cancer*. För femtio år sedan var *hjärtinfarkt* en ren fackterm, medan allmänheten vanligen använde (*hjärt*)*slag* eller möjligen *hjärtattack*. Andra exempel är termer som *lumbago*, *gastrit* och *hypertoni*, som nu konkurrerar med *ont i (länd)ryggen*, *magkatarr* och *högt blodtryck*. Man kan fråga sig varför vissa medicinska termer ändras och sprids.

En del av de nya medicinska facktermerna, som sprider sig till allmänspråket, är tydligare än de äldre. Sjukdomen *polio* drabbar inte bara barn och därför är *polio* en bättre beteckning än *barnförlamning*. Vissa av de nya termerna upplevs som mindre skrämmande än de äldre. Beteckningen *cancer* (latin 'kräfta') uppfattades antagligen inledningsvis som mera neutral än *kräfta*. En del av termerna visar att den medicinska kunskapen ökar. Det är inte alltid just en *hjärnblödning* som är orsak till *stroke* eller *hjärninfarkt*.

Vissa fackord, eller i det här fallet en förkortning, går oväntat snabbt över gränsen till allmänspråket. Under det här året har medierna först talat mycket om *sal*, dvs. *svår akut luftvägsinfektion*, och sedan om *sars*, dvs. *svår akut respiratorisk sjukdom*. Samma virus betecknas därmed med två olika ord. På det här viset skrev Svenska Dagbladet den 15 april i år (exempel 2):

(2) Den svenska beteckningen *sal* [svår akut luftvägsinfektion] för den nya asiatiska lunginflammationen kommer att försvinna. Liksom i den övriga världen ska sjukdomen också i Sverige kallas *sars* som står för svår akut respiratorisk sjukdom. På engelska är *sars* förkortning för Severe Acute Respiratory Syndrome. Beslutet om namnändring kommer från Smittskyddsinstitutet, Socialstyrelsen och landets smittskyddsläkare.

Här är det alltså myndigheter som bestämmer att den "svenska" beteckningen *sal* skall ersättas av den engelska och därmed internationella *sars*. Sjukdomsbeteckningen *sal* kan sägas vara en turist i svenska språket medan *sars* verkar vara en invandrare.

Ord som rör sig från ett fackspråk till ett annat

Samma ord kan vara fackterm i olika fackspråk och ha olika betydelser. Termerna *subjekt* och *objekt* är språkvetenskapliga, men de är också juridiska termer, då i form av *rättssubjekt* och *rättsobjekt*. En term inom ett fackområde kan bli en term inom ett annat, och jag väljer några exempel från idrottens område.

Inom vissa idrotter förekommer *sudden death*. Det är den engelska termen som används och ett förslag till försvenskning, *knall och fall*, har aldrig slagit igenom. Utgångspunkt för idrottstermen är faktiskt en medicinsk fackterm. *Sudden death* 'plötslig (oväntad) död' används speciellt om spädbarn: *Sudden Infant Death Syndrome (SIDS)*, dvs. *plötslig spädbarnsdöd*.

Inom idrotten finns det en del termer som ursprungligen har med militära förhållanden att göra. En fotbollsspelare som styr spelet kan kallas *strateg* eller *fältherre*. En lagledare har en *trupp* med spelare till sitt förfogande, och på planen finns det *anfallare* och *försvarare*. En spelare som gör mål kan vara utrustad med en *bössa* eller en *kanon* (exempel 3 och 4):

(3) ... Lena Bengtsson skjuter nämligen med härlig bössa...
(Göteborgs-Posten 1997-03-15).

(4) Läser spelet på ett utmärkt sätt och har en kanon i vänsterfoten... (Dagens Nyheter 1998-07-17).

Ord vandrar också från sportens område. Ordet *målvakt* har från 1990-talet börjat användas i juridiska sammanhang, fast det inte är någon fackterm utan snarare ett slangord. Den nya betydelsen för *målvakt* definieras så här av *Nyordsboken. Med 2 000 nya ord in i 2000-talet* (exempel 5):

(5) person som är bulvan för ngn med kriminell affärsverksamhet och som mot ersättning tar på sig skulden och blir straffad för brottet.

Sammanfattande diskussion

Det finns mängder av ord i språket som kan kallas *bofasta* ord, antingen inom allmänspråket eller inom ett eller flera fackspråk. De korsar inga gränser utan förblir där de är. I första hand gäller det arvorden i ett språk men också ord som hör hemma inom ett fackspråk och inte sprids.

Ord som korsar gränser av olika slag kan man kalla för språkliga *invandrare*. Indelningen av ord utifrån deras ursprung i arvord och lånord ger intrycket att ett lånord är ett lånord för alltid. Men med tiden uppfattas i alla fall en del lånord antagligen som inhemska ord, och ett exempel är *strejk*.

Ordet *strejk*, då stavat *strike*, uppges ha använts för första gången i svensk text 1869. Den 25 augusti detta år skrev Dagens Nyheter det här (exempel 6).

(6) Skrädderiarbetare i betydligt antal voro i måndags eftermiddag samlade i Bergstrahlska huset. Ändamålet dermed uppgifves af åskilliche ha varit endast att samla en understöds-kassa för behöfvande arbetare, medan deremot andra deltagare i mötet låta veta, att kassan skall användas framdeles till arbetare, som kommit i behof derigenom att de deltaga i arbetsinställelse eller strike*).

*) Detta engelska ord uttalas som *strejk*.

År 1869 måste *strike* ha varit främmande för DN:s läsare, eftersom det var nödvändigt att tala om att *strike* var samma sak som *arbetsinställelse*, att ordet var engelskt och att det uttalades som *strejk*. (Det är för övrigt lite egendomligt att DN ger uttalet *strejk* för ett ”engelskt” uttal, dvs. *strajk*, hade varit mera väntat.) I dag har stavningen anpassats och ordet böjs enligt svenskt mönster: *en strejk, strejken, flera strejker, de strejkerna*. Det enkla ordet *strejk* används för att bilda nya ord, t.ex. *strejkvakt, kommunalstrejk, strejka* och *strejkande*. Frågan är om *strejk* har blivit ett svenskt ord för människor som använder det i dag.

Andra ord har kvar sin främmande karaktär, och ett klart exempel är det franska lånordet *force majeure* (franska ’större makt’, ’övermäktiga omständigheter’, första belägg 1886). Människor möter det ofta i försäkringsvillkor, och betydelsen är att när det inträffar sådant som rimligen inte kan förutses, t.ex. krig eller naturkatastrofer, gäller inte försäkringen. *Force majeure* har kvar sin främmande stavning och sitt mer eller mindre franska uttal. *Force majeure* går inte att böja, och om det används tillsammans med mer ”svenska” ord markeras ”gränsen” gärna med bindestreck: *detta är en force majeure-situation, ingen normal situation*.

Både *strejk* och *force majeure* kan sägas vara *invandrare* i svenskan, men de har anpassat sig olika mycket till sin svenska omgivning.

Ord som korsar gränser för en begränsad tid kan kallas *turister* i språket. Jag skall komplettera *tamagotchi* och *sal* med ett exempel från idrottens område.

I bland annat fotboll, ishockey och handboll är det viktigt att göra mål. Det vanligaste sättet att beskriva detta är kanske att en spelare *gör mål* eller *skjuter mål*, men det finns också andra alternativ: en spelare *dundrar in ett mål*, *svarar för ett mål*, *slår in bollen*, *lirkar in bollen* osv. Men vad sägs om verbet *scora*, här ur Idrottsbladet i september 1930 (exempel 7)?

(7) Helhetsintrycket är dock att innertrion är ovillig att skjuta och därför mankerar de mångfaldiga tillfällena som skapas genom i övrigt bra spel. De bägge yttrarna kunna däremot konsten att fabricera mål. Versyp scorade mot Tjeckoslovakiet och få äro de matcher i vilka Bastin icke står för ett eller annat mål.

Svenska Akademiens ordbok (SAOB) konstaterar att bakom *scora* ligger engelskans *score*, också i uttrycket *score a goal* 'göra mål'. Artikeln *scora* i SAOB är skriven 1965, och alla exempel är hämtade ur Idrottsbladet från 1930-talet och gäller fotboll. Verbet *scora* verkar alltså ha gjort en ganska kort turistresa till det svenska språket. Kanske var det dessutom ett ord som främst användes i tidningen Idrottsbladet med ett behov av många synonymer för att beskriva målgörandet.

Jag har talat om bofasta ord, invandrade ord och turistande ord i språket. Finns det rentav ord som är språkliga *sommargäster*, då i en negativ betydelse 'högljudda varelser som kräver mycket utrymme'? Möjligen kan människor betrakta vissa modeord som en slags *sommargäster* i språket. De märks mycket under en begränsad tid och försvinner sedan. Var och en kommer säkert på egna exempel, men några av de språkliga *sommargästerna* på senare år i svenskan är de här, även om vissa av dem kanske nu har blivit turister eller rentav invandrare: *acceptans*, *sätta på agendan*, *benchmarking*, *kvalitetssäkra*, *nolltolerans*, *renodla kärnverksamheten*, *outsourcing*, *skarpt läge* och *vara i fas*.

